

UDK:811

Ilhom ASLONOV,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, psix.f.n.

E-mail: ilhom-aslonov@mail.ru

Buxoro davlat universiteti professori, f.f.d. D.X.Quvvatova taqrizi asosida

ARTISTIC AND PSYCHOLOGICAL DEPICTION OF THE ETIQUETTE OF RULERS AND THE POLITICAL HIERARCHY IN "BOBUR-NAME"

Annotation

It is known that "Boburnoma" is a unique artistic and historical, memoir work, which is in the constant focus of scientists of the world. Based on his high scientific and artistic outlook, Zahiriddin Muhammad Babur gives valuable information about the whole period, famous people who lived in this period, culture, customs, norms and rules in society. The article is devoted to the artistic and psychological depiction in "Bobur-name" of the etiquette of the ruler and the hierarchy of the kingdom of the Timurid era.

Key words: "Boburnoma", Timurids, ruler's etiquette, political hierarchy, government, moral norms, Timurid education.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ЭТИКЕТА ПРАВИТЕЛЕЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИЕРАРХИИ В «БОБУР-НАМЕ»

Аннотация

Известно, что «Бобурнома» – уникальное художественно-историческое, мемуарное произведение, находящееся в постоянном центре внимания ученых мира. Опираясь на свое высокое научное и художественное мировоззрение, Захриддин Мухаммад Бабур дает ценные сведения о целом периоде, известных людях, живших в этот период, культуре, нравах, нормах и правилах в обществе. Статья посвящена художественно-психологическому изображению этикета правителя и иерархии царства эпохи тимуридов в «Бобур-наме».

Ключевые слова: «Бобурнома», тимуриды, этикет правителя, политическая иерархия, управление страной, нравственные нормы, воспитание тимуридов.

“BOBURNOMA” DA HUKMDOR ETIKETI VA SIYOSIY IYERARXIYA BADIY PSIXOLOGIK TASVIRI

Аннотация

Ma'lumki, "Boburnoma" jahon olimlarining doimiy e'tiborida bo'lgan noyob badiiy-tarixiy, memuar asardir. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining yuksak ilmiy-badiiy dunyoqarashiga tayangan holda butun davr, bu davrda yashab o'tgan mashhur shaxslar, madaniyat, urf-odatlar, jamiyatdagi meyor va qoidalar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Maqola "Bobur-noma"da temuriylar davri saltanatining hukmdor odobi va iyerarxiyasining badiiy-psixologik tasviriga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: "Boburnoma", temuriylar, hukmdor odobi, siyosiy iyerarxiya, hukumat, axloq meyorlari, temuriylar tarbiyasi.

Kirish. "Boburnoma"da hukmdor etiketi va siyosiy iyerarxiya tasviriga alohida e'tibor qaratiladi. Hukmdorlar haqida gapirar ekan Bobur ularning mamlakat boshqaruvi, devon va harbiy salohiyatiga alohida e'tibor beradi. Temuriylar davlatida hukmdorlik axloqi va saltanat etiketi uzoq yillik an'analarga tayanar edi.

Quyida keltirilgan iqtibosga asosan shuni ta'kidlash joizki, turkiy xalqlar davlatchiligi tarixi temuriylarga qadar 20 asrdan ko'proq davrni bosib o'tgan. "Amir Temur va temuriylar zamoni davlatchilik siyosati, boshqaruv tizimini ko'rib chiqmoqchi ekanmiz, davlat, davlatchilik mohiyatida muayyan bir makon va jamiyatda mavjud turli imkoniyatlarni shu yerlik xalq manfaati yo'lida yuzaga chiqaruvchi tashkilotchilik yotganini eslatib o'tish g'oyatda muhimdir. Zero, davlat asoslari, davlatchilik har bir jamiyat va xalq «boshiga bir marta bitilgan bo'ladi». Shu ma'noda o'zbek davlatchiligi miloddan avvalgi 1-mingyillikning birinchi yarmidan o'z tarixini boshlab to Amir Temur davlatimiz tepasiga kelgunga qadar deyarli 2100 yillik taraqqiyot yo'lini bosib o'tgandi" [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Boburnoma"ni ilmiy asosda o'rganish va tarjima qilish asar yaratilgan XVI asrdan boshlab hozirgi kunga qadar davom etmoqda. Hozirda qirg'iqqa yaqin tillarga tarjima qilingan[4] "Boburnoma"ning o'ndan ortiq qo'lyozmalari mavjud bo'lib, tarjima va nashrlar ushbu qo'lyozmalar asosida amalga oshirilgan. XIX asrda rus olimlari: N.Ilminskiy, I.V.Stebleva, A.N.Samoylovich hamda

xorij olimlari: J.Leyden, U.Erskin, L.U.King, R.M.Kaldekot, F.G.Talbot, S.Leyn-Puul, E.Holden, M.Elfinston, G.M.Elliot, A.Denison Ross, V.X.Morleand, A.S.Beverij, A.de Long-Per, A.J.Klaport, J.Dranjete, Pave de Kurteyl, Jan-Pol Ru, Lui Bazen, Jan-Lui Bakye Grammon, Ahmad Ali Ko'hzod, Abdulhay Habibiy, Shafiqa Yorqin, Gulchin Maoniy, Zokir Husayn, Nurul Hasan, Muni La'l, M.Haydar, S.P.Sharma, H.Lemb, U.Tekston, Temur Xamit, Bayuzak Kojabeko'g'li, Rashit Rahmati Arat, Bilol Yujel, Eyji Mano kabi olimlarning xizmatlari katta bo'lgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi. "Boburnoma"da Zahiriddin Muhammad Bobur siyosiy iyerarxiya, hukmdor etiketi masalasiga yondoshar ekan, davlat boshqaruvi, yurish-turish kiyinish, mehmon qabul qilish, hurmat va e'tibor ko'rsatishda asosan temuriylar odat an'analarga, ayrim holatlarda esa mo'g'illar urfiga amal qilinganligi haqida yozadi. Shu ma'noda "Boburnoma"da Amur Temur 19 o'rinda tilga olinsa, Chingizxon nomi 6 o'rinda qayd etiladi.

Bobur otasi Umarshayx haqida gapirib, "yozlar g'ayri devonda aksar mug'uli bo'rk kiyar edi" [1] deydi. Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, temuriy mirzolar davlat ishlarida turkiy odatga amal qilib salla o'rasalar, boshqa vaqtlarda mug'uliy kiyimlarni ham kiyishlari odat bo'lgan.

Saltanat boshqaruvida Temuriya dasturi va Chingizxon to'rasiga amal qilish holatlari bo'lganligi "Boburnoma"da keltiriladi: "Ul fursatlar Temuriya salotini dasturi bila to'shak ustida o'turur edim. Hamza Sulton bila

Mahdi Sulton va Mamoq Sultonkim keldilar, bu salotinning ta'zimig'a qupub to'shakdin tushub, bu sultonlar bila ko'rushlum"[1]. Yoki: "Burunlar bizning ota-og'a Chingiz to'rasini g'arib rioyat qilurlar edi, majlisda va devonda, to'y va oshda, o'turmoqda va qo'pmoqda xilofi to'ra ish qilmaslar edi [1].

Boburning mulohazalaridan shu narsa aniq bo'ladiki, avval boshda devonu majlis, marosimlarda, yurish-turishda mo'g'uliy an'analar ustuvor bo'lgan bo'lsa, sekin-asta bu odat va an'analar o'z ta'sirini yo'qota borgan. Umuman, kuchli davlatchilik siyosatidan mosuvo bo'lib, keyinchalik mayda bo'laklarga ajralib, yollanma askarlarga aylangan mo'g'ullarning ayrim odatlari va xulq-atvorlari Bobur tomonida qattiq tanqid qilinadi: "Mo'g'ul cherikikim, ko'makka kelib edi, urushqa xud toqatlari yo'q edi. Urushmoqni qo'yub, bizning elni-o'q talab, ottin tushura kirishtilar. Bir bu emas, hamisha badbaxt mo'g'ulning odati ushmundoqtur. Bossa ham o'lja olur, bostursa ham o'z elini talab tushurub o'lja olur"[1].

Shunisi diqqatga sazovorki, Bobur odat va an'analarga ko'r-ko'rona amal qilish tarafdori emas, balki aql yuzasidan lozim bo'lganda bu an'analarni o'zgartirish kerakligini aytadi: "Chingizxonning to'rasi nassi qoti' emasturkim, albatta kishi aning bila amal qilg'ay. Har kimdin yaxshi qoida qolg'on bo'lsa aning bila amal qilmoq kerak, agar ota yomon ish qilg'on bo'lsa, yaxshi ish bila badal qilmoq kerak"[1].

Shuning uchun ham Bobur siyosiy nuqtai nazaridan kelib chiqib, "temuriy salotin" qoidalarini ham o'zgartirishga jazm etadi "Ushbu tarixqacha Temurbekning avlodini bovujudi saltanat mirzo derlar edi, ushbu navbat buyurlumkim, meni podshoh degaylar"[1].

Boburning otasi haqida ilk mulohazasi uning hukmdorlik sifatleri bo'lib hisoblanadi. "Chun Umarshayx mirzo baland himmatliq va ulug' doiyaliq podshoh erdi. Hamisha mulkgirlik dag'dag'asi bor erdi"[1].

Shu yerda "mulkgirlik dag'dag'asi" degan iboraga to'xtalsak. Bobur bu sifatni garchi "Mulkgirlik dag'dag'asi jihatidin xili yarashlar urushqa va do'stluqlar dushmanliqqa mubaddal bo'lur edi" deb e'tirof etsada mazkur sifatga nisbatan bo'lgan ijobiy munosabati sezilib turadi. Bobur xukmdor sifatida munosabat bildirar ekan, xukmdorlardagi mulkgirlik sifatini ijobiy baholaydi. Bu munosabat uning boshqa hukmdorlar haqidagi mulohazalarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. YA'ni, Bobur biror bir temuriy shaxzoda yoki mirzoga baho berarkan uning shaxs sifatlarini baholashda olib borgan urushlari erishgan g'alabalariga muhim o'rin ajratadi. Bobur faoliyatida ham xuddi shu "mulkgirlik dag'dag'asi" uning hayoti davomidagi urushlar va mag'lubiyat va g'alabalar asnosida ko'rinib turadi. O'z o'rnida Samarqandni boy berib Xo'jand sari otlangan Bobur "Chun saltanat dag'dag'asi va mulkgirlik doiyasi bor, bir qatla, ikki qatla ish yurumagan bila boqib o'lturub bo'lmas" – degan fikrni aytishi buning yaqqol dalilidir.

Shuningdek, u otasining viloyatlari haqida gapirib, uning Shoxruxiyani firib bilan olib, bir qancha vaqt o'z qo'lida ushlab turganligini aytar ekan bunga hech qanday salbiy munosabat bildirmaydi. Mulkgirlik talabi nuqtai nazaridan otasining bu qilgan ishi hukmdor xatti-harakatiga mos kelardi. Jangda viloyat egallashda firib, ayyorlik ishlatish bizning bu sifatlar haqidagi hozirgi tasavvurimizdan ko'ra ayro ma'no kasb etishi ma'lum. Chunki dushmanga firib berish boshqa-yu, xalqqa adolat qilish boshqa. Xususan, keyingi o'rinda u Umarshayxning adolati haqida gapirib quyidagilarni yozadi: "Adolati bu martabada ediki, Xitoy karvoni keladurganda Andijonning sharqiy tarafidag'i tog'larning tubida ming o'yuk korvonni andog' qor bostikim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib muhassillar yiborib, korvonning jami' jihatini zabt qildi. Har chandikim vorisi hozir yo'q erdi, bovujudi ehtiyoj saxlab, bir-ikki yildin so'ngra Samarqand va

Xurosondin vorislarini tilab kelturub, mollarini solim topshurdi"[64].

Tahlil va natijalar. Shunisi ma'lumki, temuriy shaxzodalar, mirzolar yoshligidan jang qilish, devon ishlarini boshqarish bilan bir qatorda iyerarxiyaga mos tarzda har xil mavqe va tabaqaga xos kishilar bilan muomala qilish hamda etiketga muvofiq tarzda o'zini tutishga o'rgatib borilgan.

Temuriy shahzodalar tarbiyasiga qanchalik katta e'tibor qaratilganligini, ularga bilim bergan ustozlar saviyasi naqadar yuksak bo'lganligini birgina Bobur misolida ko'rish mumkin. Darvoqe, Bobur 12 yoshda taxtga o'tiradi. To'g'ri Umarshayx o'g'lini ilm olishi uchun ko'plab, ustozlar mudarrislarini jalb etgan, ammo birinchi muallim albatta uning o'zi va Boburning onasi Qutlug' Nigor xonim edi. Chunki tarbiya shaxzodalar uchun juda erta boshlanar edi. Boburning onasi mo'g'ul xonlari avlodidan edi, shuning uchun uning savodli, ilmi bo'lganligiga shubha yo'q, lekin Bobur onasining she'riyatga, adabiyotga moyilligi haqida biror joyda yozmaydi. Aksincha, u otasi haqida gapirar ekan, "Ravon savodi bor edi «Xamsatayn» va masnaniy kitoblarni va tarixlarni o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi" – deydi. Shundan kelib chiqadiki, Boburdagi adabiyotga, she'rga oshuftalik ko'proq otasining ta'sirida yuzaga kelgan bo'lsa ajab emas.

Keyinchalik shaxzodalar uchun alohida bek tayin qilingan. Shu tarzda har bir shaxzodaga [yosh malikalarga ham] "Bek atka"lar biriktirilgan.

"Sulton Abusaid mirzo avval Kobulni Umarshayx mirzog'a berib, Boboi Kobuliyni bek atka qilib, ruxsat berib edi. Mirzolari sunnat qilur to'yi jihatdin Darai Gazdin yondurub, Samarqand elti. To'ydin so'ngra ul munosabat bilakim, Temurbek ulug' Umarshayx mirzog'a Farg'ona viloyatini bergandur, Andijon viloyatini berib, Xudoyberdi Tug'chi Temurtoshni bek atka qilib yibordi"[1]. Demak, "bek atka"lar tanlashda nafaqat amaldorning tajribali bo'lishi balki aynan shu viloyatni va viloyatda yashovchi kishilarni ham yaxshi bilishi hisobga olingan.

Bobur o'ziga biriktirilgan bek atkalar haqida gapirar ekan, ularning "zabti va tuzuki"ga yuqori baho bersada, ularning insoniy sifatlarini salbiy baholaydi: "Shayx Mazidbek edi, manga avval bek atka ani qilib edilar. Zabti va tuzuki xili yaxshi edi. Bobir mirzog'a xizmat qilg'ondur. Umarshayx mirzo qoshida andin ulug'roq bek yo'q edi. Fosiq kishi erdi, chuhra saxlar edi"[1].

"Yana bir Boboqli Bobo Alibek edi. Shayx Ali Bahodirning naslidin edi. Shayx Mazidbek o'lganidin so'ng ani manga bek atka qildilar. Sulton Ahmad mirzo Andijong'a cherik tortqonda Sulton Ahmad mirzog'a kirib O'ratepani berdi. Sulton Mahmud mirzodin so'ng Samarqandtin qochib keladurganda O'ratepadin Sulton Ali mirzo chiqib urushub, bosib o'lturdi. Zabti va yarog'i yaxshi edi. Navkarni yaxshi saxlar edi. Benamoz edi, ro'za tutmas edi. Zolim va kofirvash kishi edi".

Temuriy mirzolar tarbiyasida shaxsning saltanat boshqaruvida, jangu jadalda ko'rsatgan yutuqlariga qarab, shuningdek, avlod shajarasidagi o'miga, yoshiga mos tarzda munosabat qilish o'ziga xos axloqiy meyorlar asosida singdirib borilgan.

Temuriy mirzolarining ayrim holatlardagi noloyiq hatti harakatlarini Bobur o'ziga xos xolislik bilan tilga olsada, matn mazmunidagi istehzo sezilib turadi: "Men bu tarafdin otdin tushdum, Abulmuhsin mirzo ul taraftin otdin tushti, yurub ko'rushub otlanildi, ilgarrak kela o'rduning yovug'ida Muzaffar mirzo va Ibni Husayn mirzo keldilar. Bular Abulmuhsin mirzodin yoshqa kichik edilar, kerakkim burunroq istihbolg'a kelsalar edi, g'olibo bu ta'xir xumor jihatidin ekandur, ne takabburdin..." "Badiuzzamon mirzoning devonxona uyiga yettuk, muqarrar andoq edikim, men uydin

kirgach yukung'aymen, Badiuzzamon mirzo qo'pub araqqa kelgay, dog'i ko'rushulgay, men uydin kirgach, bir yukundum, dog'i bedarang mutavajjih bo'ldum, Badiuzzamon mirzo ohistarog qo'pub, sustrog yurudi" [1].

"Boburnoma"da bir o'rinda xuddi shunday psixologik holat aks etadi: "Ikkinchi navbat kelganda Badiuzzamon mirzo burungidek ta'zim qilmadi, Muhammad Burunduqbekka va Zunnunbekka ayturdimkim, agarchi yoshim kichikdur, vale to'rum ulug'dur, ota taxtidakim, Samarqand bo'lg'ay, ikki navbat zarbi rost olib o'tlurubdurmen bu xonavoda uchun yotyog'i bilakim muncha jang va jadal qilibturmen, mening ta'zimimda ta'xir bevajhdur, bu so'z mazkur bo'lg'och, chun ma'qul edi, mu'tarif bo'lub, ta'zimni xotirxoh qildilar"[1].

Xuddi shunday hurmatsizlikka yo'l qo'yan Xisravshohga nisbatan u hech qanday munosabat bildirmaydi. Chunki Xisravshoh Badiuzzamonga o'xshab shahzodalar tarbiyasini ko'rmagan edi, undan saltanat etiketi qoidalarini talab qilish nojoiz edi. Keyinchalik Xisravshoh bor lashkaridan ajralib, Boburga yukunib kelgan holatida ham uning saroy axloq qoidalarini bilmasligi ma'lum bo'ladi.

"Ul tarafdin Xisravshoh hashamat va tajammuli bila qalin kishi bila keldi. Qoida va dastur bila yiroqtin tushub keldi. Ko'rushurda uch qatla yukunub, yong'onda ham uch qatla, so'rg'onda va tortuq tortqonda biror yukundi. Jahongir mirzog'a va xon mirzog'a dag'i ushbu dastur bila yukundi. ... Yigirma besh, yigirma olti qatla payo pay yukundi va bordi va keldi. Toliqib tamom yiqila yozdi. Necha yil qilg'on bekligi va saltanati tamom burunidin chiqti. Ko'rushub tortiq tortgandin so'ngra buyurdumkim, o'tlurdi. Bir gari, ikki gari o'tlurub, ul tarafdin-bu tarafdin so'z va hikoyat aytili. Bovujudi nomardliq va namakharomliq kovok va bemazago'y ham bor ekandur" [1].

Shuni ta'kidlash kerakki, "temuriya salotini dasturi" bilan tanish bo'lmagan Xisravshoh "yukunish" rasmiga rioya qilmagan holda temuriy xukmdorlar etiketiga amal qilish

uchun harakat qiladi va xatolarga yo'l qo'yadi, hech qanday hukmdorlik rutbasiga ega bo'lmagan Jahongir mirzo va Xon mirzoga ham hukmdor Boburga nisbatan qilingan xatti-harakatni takrorlaydi. Matnda Boburning Xisravshohga nisbatan nafrati yaqqol sezilib turadi. Uning "kovok va bemazago'y" ekanligining sababi nomardligi va haromnamakligi ekanligini ta'kidlaydi. "Necha yil qilg'on bekligi va saltanati tamom burunidin chiqti" kabi Bobur tilidagi oddiylik, xalqona iboralar matn ta'sirchanligini yanada oshiradi.

Xisravshohning mulkgirligi, dag'dag'alari uzoqqa bormaydi. Bobur uning lashkarlari orasida obro'e'tibori unchalik emasligi, "muncha zulm va bedod qilmoqni o'ziga shior qilib" umrguzaronlik qilganligini ham alohida ta'kidlaydi. Tarix g'ildiragi bir aylangach, u Bobur oyog'i ostiga tiz cho'kib keladi. "Boburnoma"da Xuroson saltanati taxtini qulashiga hissa qo'shgan, Amir Temur saltanati birligiga xiyonat qilib, uni zaiflashtirgan Xisravshohga nisbatan shiddatkor alamlar so'zlar ko'p bora aytiladi. Ayni shu o'rnlarda to'g'rilik va adolat shiorini tutgani uchun g'oliblik nashidasini totgan sarkardaning ruhiy kayfiyati ham yaxshi ochilganiga qoyil qolamiz: ...Xisravshohni bir yarim kunda urush yo'q, talosh yo'q, bizningdek qallosh va mafluk ikki yuz-ikki yuz ellik kishining qoshida andoq xoru zor va zabun va ojiz qildikim, ne navkarig'a ixtiyori qoldi, ne molig'a, ne jonig'a" [3].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish keakki, "Boburnoma"da temuriylar davlatida hukmdorlik axloqi va saltanat etiketiga oid qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Mazkur ma'lumotlar temuriylar davri madaniyati, o'sha davrda mavjud bo'lgan axloqiy meyorlar, qoidalar, hukmdor etiketi va davlat boshqaruvida o'rnatilgan siyosiy iyerarxiya haqida bo'lib, kelgusida aynan shu mavzulardagi ilmiy tadqiqotlarga manba bo'ladi, degan fikrdamiz.

ADABIYOTLAR

1. Boburnoma /Nashrga tayyorlovchilar: Shamsiyev P., Mirzayev S., Zohidov V. so'z boshisi va tahriri bilan.-T.: FA nashr, 1960. – B.27.
2. Azamat Ziyov. "O'zbek davlatchiligi tarixi". <https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/uzbek-davlati/613-maqola.html> (murojaat qilingan sana 05.12.2022)
3. Hasan Qudratillayev. "Muning zarari turkka va mo'g'ulga musoviydur"«Jahon adabiyoti» jurnali, 2006-yil, 2-son/
4. "Boburnoma"ning tarjimalari, horijda o'rganilishi haqida qarang: G'aybulloh as-Salom, Ne'matulloh Otajon. Jahongashta "Boburnoma". - T.: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1996; Saydaliyev T. Bobur asarlarining xorijiy tillardagi tarjimalari tarixidan // Adabiy meros. 1998. №1-2. 61-63-b.
5. Bobur va boburiylar bibliografiyasi. Nashrga tayyorlovchi, jamlab tuzuvchi va muallif Shokirxon Shodmonxo'ja o'g'li Rustamxo'jayev. – T.: "Mumtoz so'z", 2013.
6. Aslonov Ilhom Nizomovich. (2022). The Problem of Artistic - Psychological Image in Boburnoma. Eurasian Scientific Herald,7, 368-372. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/esh/article/view/1311>.
7. Nizomovich, A. I. (2022). Appearance of Zahiriddin Muhammad Bobur in "Boburnoma"; Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 3(6), 224-227. Retrieved from <https://cajotas.centralasianstudies.org/index.php/CAJOTAS/article/view/640>